

V roce 1992 vzrušil veřejnost soudní proces se dvěma studenty gymnázia z dobré středostavovské rodiny. Jeden z nich si za peníze najal druhého – svého spolužáka – aby mu pomohl zavraždit matku. Spiknutí bylo úspěšné, matku skutečně tito dva zabili. Následující článek je komentářem k události z pera předního českého psychiatra, orientovaného na hlubinnou psychologii.

ZNAMENÍ ČASU

Úvahy nad jednou objednanou matkovraždou

Petr Příhoda

»Je nás tak málo, že si nemůžeme dovolit vyobcovat ani otcovraha,« posteskl si před více než sto lety jistý maďarský publicista, když zvažoval vyhlídky svého národa v epoše nacionalismu. Nám teď ale nejde o politické dějiny. Povzdech ilustruje obecně platnou zkušenost starých časů: otcovrah byl prototypem vyvrhele non plus ultra.

Všimněme si: otcovrah. Nikoli matkovrah; ten se do běžného výraziva prakticky nedostal. Samo slovo působí i na nás nezvykle a neohebně. Matka se totiž zpravidla nestávala obětí zlosynovy vražedné agrese. Mohla být nanejvýš cílem jeho krvesmilných choutek. Naznačují to i jistí vulgární úsloví, ve výrazivu slovanských jazyků dokonce běžná.

Důvodné překvapení

Tyto nejzazší zavrženíhodné krajnosti, otcovražda a incest, odpovídají i základním dispozicím tzv. oidipského komplexu, který je dle psychoanalytického učení univerzálním, tedy v podstatě normálním nevědomým fenoménem. Za normálních okolností zůstává neutralizován a jeho energie je sublimována, tedy užita k tvorbě vývojově vyšších psychických struktur.

Vražda otce a incest s matkou byly zajisté sociálně zcela nepřijatelné, ale psychologicky představitelné. Naproti tomu byla vražda matky téměř nepředstavitelná. Zřejmě by to vyvolalo masívnější úzkost a odpor než představa vražděného otce. Zlosynova motivace by v onom případě musela překonat mohutnější zábrany. Pokud k zavraždění matky výjimečně došlo, jednalo se pravděpodobně o motivaci hrubě patologickou, jakou lze vídat i dnes u neléčených jaderných schizofrenií.

Na lavici obžalovaných však zasedl se svými pomocníky mládenec, u něhož žádná taková porucha zjištěna nebyla. U jeho kamarádů také ne. Sama tato skutečnost a zejména to, že šlo o součinnost tří lidí, napovídá, že to asi nebylo pouhé individuální psychické fiasko.

»Něco se stalo«

Agrese vůči matce není něčím neobvyklým, ale za starých časů - tím míním časy od stvoření člověka až po dobu poměrně nedávnou příslušela jiné, ranější etapě vývoje lidského jedince; období, které psychoanalýza nazývá análním. Mezi ním a tím oidipským je epochální rozdíl. Asi jako kdybychom řekli, že historické lidstvo ve věku kovu (bronzu a železa) nemusí zvládat problém, se kterým se vyrovnalo v neolitu.

Za normálních okolností se agrese vůči matce rozvíjí v době, kdy ji dítě začíná postrádat. Dosud od ní není plně separováno a jeho osobnost není individualizována. Ona separace má být vhodně dávkovaná, přechodná. Je potřebná. Kdyby jí nebylo, zůstalo by dítě napořád maminciným mazánkem. Matka mu umožňuje tuto agresi zvládat a produktivně využít. Vládne totiž kouzelným proutkem, jímž je - mateřská láska.

Je třeba honem říci, že zlověstným slovem agrese označujeme pud, který je v prvním plánu biofilní. Představuje bezprostřední odezvu na frustraci, kterou chce odstranit. Asistence milující matky pomáhá kultivovat tuto syrovou akční sílu a

proměňovat ji v tvořivou aktivitu. Agresivita je tedy tou částí naší vitální energie, která je z jejího hlavního proudu odvedena jako mlýnský náhon tam, kde se sváříme s okolním světem.

Naším světem vládnou, jak známo od Empedokla, dvě mocnosti, *FILIA* a *NEIKOS*, láska a svár. Abychom se cítili ve světě doma, musí převládat ta první z nich. Pak plyne naše vitální energie oním hlavním proudem a do onoho »mlýnského náhonu« je jí odváděno jen kolik je nezbytně třeba. Aby však *FILIA* převládla, musí být schopna sebepřesažného heroického vzepětí a stát se ryze nezištnou a nepodmíněnou *AGAPÉ*. Právě tuto podobu má mít mateřská láska v prvních letech dítěte.

Není-li tomu tak, stává se osamocený *NEIKOS* živlem zhoubným a běsnivým. Vitální energie si razí cestu náhonem, který měl být pouze účelovým zařízením, nikoli hlavním proudem. Prosadí se postoj zvaný *NEKROFILIA*, jehož genezi a projevy popsal výstižně Erich Fromm (*The Anatomy of Human Destructiveness*, 1973; česky: *Anatomie-lidske-destruktivity*, Praha, 2007).

Význam matčiny úlohy nelze dost dobře přecenit. Matka je zprvu dítěti ztělesněním nejen všehomíra, ale samotné boží dobroty, *summum bonum*. Takřka nadlidskou tíží jejího poslání však nelze vložit pouze na její slabá bedra. Matka potřebuje někoho, kdo by jí garantoval možnost plně se na tento úkol soustředit. A to je otec, její muž.

Ani on však není všemocný. Navíc bývá nezralý, vrtkavý, nespolehlivý. Proto je tu další garant. Je jím kultura v tom širším, anglosaském smyslu, tedy kultivované lidské prostředí se svými tradicemi a normami. O této kultuře pravil případně Antoine de Saint-Exupéry, že je souhrnem ne tak toho, co se člověku poskytuje, jako spíše toho, co se po něm žádá. Představme si ji jako cosi ústrojného, strukturovaného, co vyrůstá ze syrového nediferencovaného materiálu; jako složitou soustavu hráziček, zábradlí, drenáží, rozvodů, ve kterou se rozvětňuje onen hlavní proud původně barbarské, ale posléze zkultivované životní energie a

s níž mnohočetně souvisí i ten mlýnský náhon agresivity, aby se v ní totiž posléze vytratil.

Je radno být vůči této struktuře loajální, neboť často ona jediná je člověku tou poslední záchranou před zblouděním, zhroucením, zdivočením. To ona dokáže podržet otce i matku v jejich náročné asistenci při zázraku, jímž je každá repríza stvoření člověka.

Zpochybníme-li ji v její celistvosti, uvedeme ji v nevážnost, a ona přestane být oním pomocným, podpůrným a pojistným prostředím. Systém jejich záruk se zhroutl a otec, matka i my všichni budeme pojednou odkázáni každý sám na sebe. Vzájemná kooperace se vytratí a každému z nás zbyde jedna velká starost o vlastní sebezáchovu, kterou můžeme nazývat eufemisticky třeba »seberealizací«. Bude však záležet na libovůli či bezradnosti každého, jak pojme ono »sebe« i onu »realizaci«.

Vzpouora? Osvobození? Sebevražda?

Ta příliš snadná matkovražda signalizuje, že se děje cosi neblahého s lidskou duší a její pudovou výbavou, s matkou, s otcem i s kulturou. Svobodomyšlnému publiku není radno předkládat domněnku, že se dějiny ubírají nesprávným směrem, i když některé indicie čehosi takového jsou viditelné pouhým okem; stačí se porozhlédnout po tom, čemu ekologové říkají životní prostředí.

Něco se stalo s onou rovnováhou, o kterou po celý novověk vedou vytrvalý spor liberalistický postoj s konzervativistickým. Nám se zdá být takový svár poněkud vzdálen, protože tři naše generace jsou poznamenány působením totalitní moci, a ta je nepřítelkou obou. Jde však o spor, který byl, je a jistě i nadále bude konstantou lidských dějin, individuálních, skupinových i všeobecných, neboť je jakožto vnitřní konflikt založen v každé jednotlivé lidské duši.

Jsou to vlastně konflikty dva a vedou se na jednom jediném bojišti. Je to mrzuté, protože stav bojiště se tím stává nepřehledným. Bojují spolu tři mocnosti, tři instance lidské psychiky. Tak jako tři supervelmoci v Orwellově románu **1984**, i

ony střídavě uzavírají utilitární koalice dvou proti zbylé třetí. Tyto mocnosti to jsem já sám, má pudovost a normy, které jsou mi ukládány: stručněji s Freudem: Já, Ono, Nadjá (*Ego, Id, Superego*). Tyto instance pak mívají své reprezentanty ve vnějším světě, tj. v sociálním poli.

Já může být účastníkem dvou možných koalic. »Já plus Ono versus Nadjá«, to je boj, v němž se rozhoduje mezi svobodou a otroctvím. »Já plus Nadjá versus Ono« je zápasem, kdy se rozhoduje mezi chaotickou svévolí a řádem. Koalice »Ono plus Nadjá versus Já« je krajně neblahá; dříve nebývala obvyklá.

Záleží především na samotném Já a na tom; s kým vytvoří koalici. Nebývá vždycky prozíravým diagnostikem. Občas zamění svobodu se svévolí a otroctví s řádem. Záměna se děje v obou směrech. Nadmíru liberální Já pokládá řád za otroctví a svévolí za svobodu. Nadmíru konzervativní Já naopak spatřuje ve svobodě svévolí a otroctví jmenuje řádem. Už proto by bylo lépe, kdyby Já nezůstávalo osamoceno. Potřebnou pomoc zvenčí mu zajišťuje nejprve matka, pak otec, pak kultura.

Drama lidské duše se promítá i na plátno dějin. Není to jistě to jediné, co tam lze zahlédnout. Není však důvodů pochybovat o intimní spjatosti dějnotvorných sil s motivačními silami v hloubi duše těch, kdo tyto dějiny spoluvytvářejí.

Dobu, jíž se říká »moderní«, klade každá generace jinam: zpravidla do své současnosti a do doby bezprostředně předcházející. Pojem »modernosti« je totiž dítkem subjektivujícího pohledu. Po náležitém zobecnění se většina z nás shodne na tom, že pokud existuje nějaká modernost o sobě, pak tedy v době počínající přibližně osvícenstvím. To je totiž pro většinu nejzazší mez dosahu psychologické empatie. Pouze pro vnímavější menšinu začíná modernost reformací, či dokonce renesancí.

Tzv. modernizační procesy jsou zpravidla vnímány jako procesy emancipační, pro něž máme výkladový klíč v subjektivní zkušenosti individuálního dospívání, tedy vymaňování se z moci rodičovské autority a protekce. Jeho završením je dospělost, svéprávnost, suverenita, v neposlední řadě i svoboda pohlavního života.

Odtud onen entuziasmus iniciátorů a protagonistů emancipačních procesů i pokušení obdařit vše »moderní« kladným znaménkem. Teprve příslušníci dnešního pokolení prožívají tu a tam pocit zklamání »modernou«. Dítkem jejich subjektivujícího pohledu je zatím vágní pojem »postmoderny«, jež někteří z nich opatřují ze zvyku obdobným kladným znaménkem.

Odvracenou stranou každé emancipace je ujařmení. Například emancipace »výrobních sil«, jejímž důsledkem byla industrializace, osvobodila člověka od ustavičné dřiny, ale učinila ho závislým na provozu průmyslové civilizace; vyvolala proto nové emancipační úsilí, jehož nutkavosti časem přibývá. - Od osvobození individuálního svědomí z pout církevní autority můžeme tedy sledovat řadu emancipačních vln i střetů dobového liberalismu s dobovým konzervativismem: emancipace vědy a umění, třetího stavu, podnikavosti, národa, čtvrtého stavu, žen, mas, mladých, sexu, subjektivní pravdy atd. Je to mohutný proud, kdy se ve jménu práv a svobod stále ruší jedny vazby, aby se v tichosti zavedly jiné. Je to dobře nebo špatně? I toto hodnocení závisí na emancipované subjektivitě, tedy na libovůli, která posuzuje míru přijatelnosti. Libovůli je vystaveno i hodnocení liberálního či konzervativního postoje a jen málokdy je zahlédnuta ambivalence a ambivalence každého z nich. Česká veřejnost je zvyklá vídat například u liberalismu jeho svobodomyšlnou tvář, naproti tomu Ján Čarnogurský v ní dokáže zahlédnout k nelibosti mnohých Čechů výraz svévole.

Bylo by vhodné, kdybychom měli spolehlivější kritérium, které by nám umožnilo porozumět tomu, co se vlastně stalo. Snad jím může být stav lidské duše a jejího nejbližšího prostředí, jímž je rodina...

Co se vlastně stalo?

Zdá se, že průmyslová civilizace není přízniva soudržnosti rodiny. Jejím průvodním jevem je například separace otcova bydliště a pracoviště. Celé devatenácté století i část dvacátého probíhá ve znamení této nevratné proměny.

Otec se z rodiny vytrácí a komunikuje s ní přinejlepším jen svátečně. Žena, tj. matka, se tak ocitá v nezvyklé situaci, na kterou musí nějak reagovat.

V naprosto odlišném silovém poli se ocitá dítě, at' už je to syn nebo dcera. Vnímá matčinu reakci i ztrátu otcovského identifikačního vzoru. Nemá možnost iniciativně na to reagovat, proto se - vyvíjí jinak.

Opuštěné matce nezbývá ze sebezáchovných důvodů než vytvořit si jiný status a jinou roli. Tomuto zoufalému pokusu zaujmout pozici zmizelého muže bude ze zvyku přisouzeno kladně znaménko a bude nazýván ženskou emancipací.

I když byl muž, resp. otec rodině uzmut, žena ani dítě nebudou mít pro jeho překérní situaci porozumění. Budou v něm vidět tak trochu i dezertéra a budou mu to mít - zprvu nevědomky - za zlé. Muž-otec si na to zvykne - co mu také jiného zbyde? -, a začne z rodiny aktivně unikat. Rodina se mu stane přítěží, břímě role hospodáře docela rád přesune na útlá bedra ženy-matky a z myslí se mu postupně vytratí vědomí otcovského poslání. Zprvu si občas zareptá nad neutěšeným údělem trubce. V *Tramvaji do stanice touha*, hry Tennessee Williamse, si Stanley rozhořčeně zaprotestuje: »Muž je král!« Dnes už to zní směšně a mužové se odvažují takto pošetilých slov jen ve stavu podroušení. Zmizelo totiž království, o něž by se mohli hlásit. Zánikem patriarchální rodiny se stala společnost »vaterlos«. Alexander Mitscherlich (*Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft*, 1967) plasticky popsal, jak se ze zorného pole vytrácelo všechno to, co kdysi muž-otec reprezentoval.

Není snad třeba dokazovat, že o několik generací později se začne z rodiny vytrácet i matka. Někdy ji bude vyhánět hmotná nouze. Matka však uniká, i když rodina nouzí netrpí. Nově se utvářející konzumní vztah k hmotnému světu vytváří nový standard i nové normy, a rodina není schopna unést i jinak snesitelné uskrovnění. - Matku však pudí pryč ještě cosi jiného.

Žena, zejména matka, ob stojí pouze tehdy, je-li »jistěna« solidární respektem muže, otce. Ženy to neříkají nahlas, ale zatím to mnohé z nich ještě vědí. Mužova dezerce těžce ohrožuje ženino sebevědomí, zatímco ona usiluje o jeho znovunabytí. Jsou to tedy tzv. narcistické potřeby, ten zašmodrchaný chuchvalec

starostí o vlastní Já, co vyhání ženu do širého světa hledat to, co tam nalézá (leckdy jen domněle) muž. Jak už bylo řečeno, naučíme se říkat těmto hledaným uspokojením »seberealizace«. Nutkavá potřeba najít.ztracené sebevědomí zaměstná matku natolik, že přijde zkrátka – dítě. Je nyní opuštěno dvojnásob.

Matčina.dezerce je poškodí mnohem víc než otcova.

Společně s otcem se vytratila garance řádu, který otec - náročný i milující zároveň - předkládal a vyžadoval. Se ztrátou tohoto otcova osobního nasazení se stávají všechny náhradní řády cárem papíru, flatus vocis, případně zotročující doktrínou, uváděnou v působnost různými ideologiemi. Celá »moderna« je epochou hledání náhradních řádů, jejich slavnostním vytrubováním i neslavným pochováváním. »Postmoderna« je prohlédnutím nesmyslnosti tohoto počínání: není řádu, je jen nekonečná a nezavazující hra odnikud nikam, z níž lze v nejlepším případě učinit vzrušující »on the Road«.

Matčinou dezercí pak proniká ohrožení k samému jádru dětské duše. Dítě vstupuje do světa s intenzívní potřebou nadechnutí. Jako vzduchu je mu třeba i lásky. Ne ledajaké, nýbrž tě absolutně nepodmíněné - *AGAPÉ*. Alespoň nějaký čas musí být dítě těm druhým středem světa. Dvojice matka-dítě má být dvojhvězdou vzájemného obíhání a zrcadlení, jak se to kdysi snažily vyjádřit gotické obrazy Madony s Děťátkem. Po dezerci obou rodičů však dítě - pokud je mu vůbec umožněno přijít na svět- vstupuje do prázdna. Tento šok se odehrává na mnohem hlubší rovině než byla dějiště »moderních« oidipkých revolt nebo nutkavých neuróz: na té, kde se mají vytvářet krystalizační jádra jeho příštího Já. Joachim Bodamer (*Mensch ohne Ich*,1961) zjišťuje, že se toto Já nevytváří.

Absence otevřené náruče, tot' setba zloby. I René Spitz, věnující se intenzívně studiu nejranějšího dětského věku (*The First Year of Life*, 1950), konstatuje: z dětí vychovávaných bez lásky vyrůstají jedinci plni nenávisti. – Konrad Lorenz (*Die acht Todsunden der zivilisierten Menschheit*, 1973) si všímá proměny mezigeneračních vztahů: připomínají mu etnickou válku. Nikým neukotvená a neproměněná agrese přestává být adresná; stává se volně těkající, nevědomá, neboť slabé a fragmentované Já ji

nedokáže reflektovat, natož řídit. Kam ji také směřovat, jsou-ti kolem nikoli tváře, ale masky, nikoli lidské bytosti, ale figury, věci?

To je ta kdysi nebývalá konstelace »Ono plus Nadjá versus Já, řečeno přesněji : vágní syrová pudovost plus despotie nesrozumitelných a vnitřně neakceptovaných norem - a proti obojímu opuštěné, zakrnělé a rezignující Já, či spíše mrazem přešlý neduživý zárodek, z něhož mělo zralé Já vzniknout. Viděl jsem kdesi skina, který měl na kožené bundě napsáno: »Všechno se mi hnusí.« - Není náhodou, že psychiatrická statistika dnes konstatuje v nižších věkových skupinách stále častěji diagnózu »hraniční struktury osobnosti« (borderline personality structure): v nezá-
těžové situaci jakoby normální chování (normální = konvenční), zato v minimálně
zátěžové situaci propad do nesrozumitelného chaosu. Psychická dospělost se stává
stále vzácnější.

Ona bezprizorná, ničím nevázaná a nikým neproměněná volně tékající agresivita se projeví příležitostně, evokována často jen nahodilou shodou okolností. Muž běloch uškrtí drátem pětileté cikánské dítě, střepem mu rozřeže břicho - přičemž pár dni předtím přátelsky klábosí s jeho matkou. Syn z docela normální rodiny nechá zavraždit svou matku, chystající oslavu vánoc; zjedná si na to kamarády, kteří mu prostě vyhovějí. A když všichni stanou před soudem, signalizují jim spolužáci útrpnost a solidaritu, protože nikdo už nenahlédne podstatu a dosah konání. Nestal se tu postmoderní blábol skutkem?

???

Co na to moudří, jsou-li jací? Varují. Už dlouho. Martin Heidegger, bystrý analytik onoho bytí, které již nelze označit jinak než gramatickým neutrem, prohlásil nedlouho před svou smrtí zděšeně: »Snad jen nějaký bůh nás může zachránit...« Nikoli Bůh, der Gott, ale »nějaký bůh«, »ein Gott«.

Was heisst »ein Gott«? - Co je to »nějaký bůh«?

(článek z časopisu Přítomnost, roč. 3, rok 1992, č.5, str. 2-3)